

مقایسه‌ی کاربرد رنگ در ابیات و عناصر بصری نگارگری در دو اثر منظوم «خسرو و

شیرین» و «لیلی و مجنون»

چکیده

رنگ‌ها دارای ویژگی‌های بصری، معنایی و روانی خاصی هستند که این ویژگی‌های منحصر به فرد، آن‌ها را در زمره‌ی مهم‌ترین ابزارهای خلق آثار هنری قرار داده است. رنگ در ادبیات، به عنوان یکی از هنرهای هفت‌گانه، بازتابی چشم‌گیر دارد. گویندگان و سخن‌وران چیره‌دست از رنگ به مثابه‌ی ابزاری کارآمد در تصویرسازی، خیال‌پردازی و انتقال مفاهیم بهره‌جسته‌اند. از همین‌رو با بررسی و تحلیل شیوه و میزان استفاده از عنصر رنگ در آثار شاعران و نویسندگان، می‌توان تا حدودی به زوایای پنهان و ساختار کلی آثار پی برد. با تکیه بر این ویژگی، در مقاله‌ی پیش رو دیدگاه نظامی نسبت به مقوله‌ی رنگ، میزان استفاده‌ی او از این عنصر و مقایسه و تحلیل رنگ‌های سیاه (مؤلفه‌ی اندوه)، سفید (مؤلفه‌ی امید)، سرخ (مؤلفه‌ی هیجان)، زرد (مؤلفه‌ی شادی)، سبز (مؤلفه‌ی معنویت) و آبی (مؤلفه‌ی آرامش) در دو منظومه‌ی «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» بررسی شده است. روش انجام این تحقیق، تحلیل محتوا و حجم نمونه، کلیه رنگ‌واژه‌های موجود در دو اثر نظامی گنجوی بوده است. جامعه‌ی آماری نیز کلیه اشعاری است که حاوی رنگ‌واژه هستند. در تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش‌های آمار توصیفی از قبیل توزیع و درصد فراوانی مؤلفه‌ها، جداول، نمودارهای ستونی و دایره‌ای استفاده شده است. مقایسه‌ی رنگ‌ها به عنوان مؤلفه‌های معنادار در آثار مذکور نشان می‌دهد که رابطه‌ی معناداری میان میزان استفاده از رنگ‌ها و محتوای هر یک از این دو مجموعه وجود دارد. عناصر امید، شادی و آرامش در «خسرو و شیرین» نسبت به «لیلی و مجنون» بیشتر و عناصر هیجان، معنویت و اندوه در «لیلی و مجنون» افزون بر «خسرو و شیرین» است. محققان پژوهش حاضر با استناد به این نتایج باور دارند که نظامی ضمن داشتن یک نگاه کلی به درون‌مایه‌ی داستان‌های خود، در استفاده از جزئیات نیز نهایت دقت را به خرج داده و از تمامی این جزئیات در زمینه‌ی یک ساختار کلی بهره‌جسته است.

اهداف پژوهش:

بررسی میزان رنگ‌های به‌کاررفته در دو منظومه‌ی «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون».
مقایسه‌ی بسامد رنگ‌واژه‌ها به عنوان مؤلفه‌های امید، اندوه، شادی، هیجان و معنویت در دو منظومه‌ی «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون».

سؤالات پژوهش:

بار روانی و معنایی رنگ‌های گوناگون از نظر نظامی چگونه است؟

بسامد رنگ‌های مختلف در دو مجموعه‌ی «لیلی و مجنون» و «خسرو و شیرین» به چه میزان است و چه ارتباطی میان میزان رنگ‌ها و محتوای آثار یادشده وجود دارد؟

واژگان کلیدی: نظامی، «خسرو و شیرین»، «لیلی و مجنون»، رنگ

مقدمه

ادبیات فارسی و به‌ویژه شعر فارسی، به علت شایستگی فرهنگی، مجموعه‌ی بزرگی از علوم و هنرهای شناخته شده را در خود جای داده است. «در تمام اعصار، هنر در اختیار ادبیات قرار می‌گیرد و به گونه‌ای وامدار ادبیات است؛ چرا که ریشه‌ی اصلی تمدن و فرهنگ با ادبیات محکم و استوار و با هنر به زیباترین شیوه ممکن می‌شود؛ بنابراین ادبیات از هنر قابل تفکیک نیست» (شریف‌زاده و تقدس‌نژاد، ۱۳۹۸: ۳۰). بررسی هر یک از این جنبه‌های هنر، می‌تواند به درک و دریافت بهتری از ذهن، دانش و نگاه شاعران و هم‌چنین آثار ایشان بینجامد. بررسی دیدگاه نظامی نسبت به بار معنایی و روان‌شناختی رنگ‌ها و مقایسه‌ی دو مجموعه‌ی «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» از این منظر نیز یکی از همین زمینه‌ها است که نتایج قابل تأملی را در شناخت هرچه بهتر نظامی و آثار وی در بر دارد. بررسی میزان رنگ‌های به کار رفته در این دو منظومه و مقایسه‌ی آن‌ها، از آن جهت ضرورت و اهمیت دارد که فهم مخاطب را نسبت به جهان معنایی نظامی گنجوی گسترش می‌دهد و روشن می‌کند که نظامی، داستان‌های خود را در نهایت دقت و توجه به جزئیات به نظم در آورده و این امر به آفرینش آثاری استوار انجامیده است. بدین منظور پژوهش حاضر با روش تحلیل محتوا، کلیه‌ی اشعاری را بررسی کرده است که در آثار «لیلی و مجنون» و «خسرو و شیرین» حاوی رنگ‌واژه‌ها هستند.

آثار بسیاری درباره‌ی تحلیل ساختاری، روان‌شناسی و زیبایی‌شناسی رنگ‌ها به رشته‌ی تحریر درآمده است که از آن جمله می‌توان به «روانشناسی رنگ‌ها» اثر «ماکس لوشر»، «کتاب رنگ» از «جوهانز آیتن» و «رنگ، بهره‌وری و نوآوری» از «فرزانه کارکیا» اشاره کرد. هم‌چنین مقالات بسیاری با موضوع رنگ در آثار شاعران و نویسندگان مختلف نگاشته شده است که هریک از زاویه‌ای و با هدف خاصی، عنصر رنگ را در شعر و نثر فارسی بررسی کرده‌اند. از این میان می‌توان به مقاله‌های «تحلیل رنگ در سروده‌های سهراب سپهری» نوشته‌ی حسن‌لی (۱۳۸۲)، «کارکرد رنگ در شاهنامه‌ی فردوسی» (با تکیه بر دو رنگ سیاه و سفید) اثر حسن‌لی و احمدیان (۱۳۸۶)، «بررسی روان‌شناسی رنگ در مجموعه اشعار نیما» نوشته‌ی پناهی (۱۳۸۵)، «تناسب رنگ‌ها در صور خیال و هسته‌ی روایی شاهنامه» تألیف جودی نعمتی (۱۳۸۷)، «تحلیل کارکرد محتوایی- بلاغی رنگ‌ها در غزل عطار» نوشته‌ی کلاهیچیان و نظری‌فر (۱۳۹۵) و «تأملی بر کارکرد محتوایی رنگ در غزلیات مولوی» از کلاهیچیان، نورایی و نظری‌فر (۱۳۹۶) اشاره کرد. «تحلیل کاربرد رنگ در نگاره‌های معراج‌نامه میرحیدر بر مبنای جایگاه رنگ در قرآن مجید و احادیث»، عنوان مقاله‌ای از الهه

توبیه‌های نجف‌آبادی و زهرا فنایی است که در آن به بررسی نمادها و مفاهیم رنگی به کاررفته در قرآن و چگونگی تأثیرات و تصمیمات هنرمند از این مفاهیم در ارائه مضامین دینی نگاره‌ها می‌پردازند (نجف‌آبادی و فنایی، ۱۳۹۶: ۹۸).

علاوه بر مقالاتی که بدان اشاره شد، دو مقاله‌ی «بررسی رنگ در حکایت‌های هفت پیکر نظامی» تألیف زرین‌تاج واردی و آزاده مختارنامه (۱۳۸۶) و «تقابل جوانی با پیری بر اساس عنصر رنگ در تصاویر نظامی» به قلم غلامرضا رحیمی و ناصر صفابخش (۱۳۹۱)، به بررسی رنگ به طور خاص در آثار نظامی پرداخته است. در مقاله‌ی نخست، رنگ‌های سیاه، زرد، سبز، سرخ، آبی، سفید و سفید در «هفت پیکر» و داستان‌های روایت شده در آن بررسی شده است و نویسندگان ارتباط میان این رنگ‌ها و داستان‌های مربوط به هر رنگ را برشمرده‌اند (وادئ و مختارنامه، ۱۳۸۶: ۱۶۷). هم‌چنین نویسندگان در مقاله‌ی دوم، تصاویر و مضامین مختلف جوانی و پیری را بر اساس عنصر رنگ بررسی کرده‌اند. مؤلفان با ایجاد پیوند میان جوانی و پیری با مقوله‌ی رنگ به این نتیجه رسیده‌اند که نظامی با خلق و ابداع مضامین نو، تصاویر و تعبیر خاص و شیوه‌ی بیان کاملاً تصویری، جریان‌ی جدید در شعر عصر خویش به وجود آورده است. رنگ‌های اصلی در این مقاله، سیاه، سفید، سرخ و زرد هستند که سیاه، سفید و سرخ مربوط به جوانی و سفید و زرد با پیری مرتبط است. مهم‌ترین نقدی که به این مقاله وارد است، نپرداختن به رنگ مهمی چون سبز است که در توصیفات نظامی درباره‌ی جوانی، جایگاه ویژه‌ای دارد (رحیمی و صفابخش، ۱۳۹۱: ۱۱۱).

در میان مقاله‌های یادشده که عنصر رنگ در آثار ادبیات فارسی را مطالعه نموده‌اند، هیچ یک به بررسی و مذاقه‌ی این عنصر در آثار «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» نظامی و مقایسه‌ی این دو اثر ادبی از منظر رنگ متمرکز نشده‌اند. یافته‌های این مقاله بر آن است که جای خالی چنین مطالعه‌ای را پر نماید.

نتیجه‌گیری

از بررسی عنصر رنگ در دو منظومه‌ی «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» نظامی می‌توان نتیجه گرفت که استفاده از این عناصر به عنوان نمادهای احساسات انسانی متفاوت است. رنگ‌های اصلی به کار رفته در دو مجموعه‌ی «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» شش رنگ سیاه، زرد، سبز، سرخ، آبی و سفید هستند. در این دو مجموعه، ارتباط معناداری بین محتوای کلی اثر و بسامد و نوع رنگ‌های به کار رفته در آن وجود دارد و این موضوع می‌تواند موجبات مقایسه‌ی کمی این دو مجموعه را فراهم آورد. رنگ سیاه پر بسامدترین رنگ در هر دو مجموعه است. این رنگ ۳۴/۴ درصد از کل رنگ‌های «خسرو و شیرین» و ۴۲/۱ درصد از کل رنگ‌های «لیلی و مجنون» را شامل می‌شود. اختلاف این دو عدد حاکی از ۱۸ درصد اندوه و ناامیدی بیشتر در «لیلی و مجنون» است.

در «خسرو و شیرین» پس از سیاه، رنگ سفید با ۱۹/۲ درصد دومین رنگ پر بسامد است. رنگ‌های بعدی عبارت هستند از سرخ با ۱۴/۴ درصد، زرد با ۱۴ درصد، سبز و آبی هر کدام با ۸/۸ درصد. بر این پایه، «خسرو و شیرین» داستانی است مالا مال از بیم و امید که میزان هیجان و شادی و هم‌چنین معنویت و آرامش در آن متعادل است و سرانجام با ناامیدی و اندوه پایان می‌رسد.

رنگ سیاه در «لیلی و مجنون» پربسامدترین رنگ نسبت به سایر رنگ‌ها در این اثر است. چنان‌که ۴۲/۱ درصد از کل رنگ‌های این منظومه را در بر گرفته است. بسامد زیاد این رنگ با موضوع داستان لیلی و مجنون که عشقی بی‌سرانجام و گاه عذری است، در پیوند است. پس از رنگ سیاه، رنگ سرخ با ۱۸/۴ درصد پرکاربردترین رنگ است. پس از سرخ، سفید با ۱۱/۸ درصد و سبز با ۱۰/۵ درصد سومین و چهارمین رنگ هستند و دو رنگ زرد و آبی هریک با ۸/۵ درصد در انتهای پربسامدترین رنگ‌ها قرار دارند. از این منظر «لیلی و مجنون» داستان عشقی است که اندوه و ناامیدی در سراسر آن موج می‌زند. اعمال شخصیت‌های این داستان بیش از هر چیزی ناشی از شور و هیجان است که از میان انواع هیجان‌ها، آرامش و شادی، در آن بسیار اندک است.

اگر محور اصلی «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» را عشق در نظر بگیریم، عشق بین لیلی و مجنون ۱۸ درصد تلخ‌تر و اندوه‌بارتر و ۲۲ درصد پرشور و هیجان‌تر و ۱۶/۱۹ درصد آسمانی‌تر است. از سوی دیگر، در عشق «خسرو و شیرین» مؤلفه‌های امیدواری ۳۸/۵ درصد، شادی ۴۰ درصد و آرامش ۳/۵ درصد بیشتر از میزان آن در عشق «لیلی و مجنون» است.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۸۹). ترجمه: سید محمدرضا صفوی، قم: دفتر نشر معارف.
- آی‌نشتاین، آلبرت، اینفلد، لئونید (۱۳۶۱)، تکامل فیزیک، ترجمه: احمد آرام، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
- ابوعلی سینا (۱۳۸۹)، قانون، ترجمه: عبدالرحمن شرفکندی. تهران: سروش، جلد سوم.
- ایتن، جوهانز (۱۳۷۴)، کتاب رنگ، ترجمه: محمدحسین حلیمی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- پورحسینی، مزده (۱۳۸۴)، معنای رنگ، تهران: هنر آبی، چاپ اول.
- پورعلی‌خانی، هانیه (۱۳۸۰)، دنیای اسرارآمیز رنگ‌ها. تهران: هزاران.
- دی، جانانان و تیلور، لسلی (۱۳۸۷)، روان‌شناسی رنگ، ترجمه: مهدی گنجی، تهران: نشر ساوالان.
- سان، هوارد و دورتی (۱۳۷۸)، زندگی با رنگ، ترجمه: نغمه صفاریان پور، تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی حکایت.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۲)، صور خیال در شعر فارسی، تهران: انتشارات آگاه.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۷)، فرهنگ اشارات، تهران: فردوسی.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۲)، نگاهی به سهراب سپهری، تهران: انتشارات مروارید.
- طوسی، محمدبن محمدبن حسن (۱۳۴۸)، تنسوخ نامه‌ی ایلخانی، با مقدمه و تعلیقات مدرس رضوی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

فرزان، ناصر (۱۳۷۷)، تاریخ تحوّل هنر و صنعت رنگ در ایران و جهان، تهران: نشر تهران.

کوپر، جی‌سی (۱۳۷۹)، فرهنگ مصور نمادهای سنتی، ترجمه: ملیحه کرباسیان، تهران: فرشاد.

لوشر، ماکس (۱۳۹۵)، روانشناسی رنگ‌ها، ترجمه: ویدا ابی زاده، تهران: انتشارات درسا.

نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۹۲)، خسرو و شیرین، متن علمی-انقادی از روی ۱۴ نسخه‌ی خطی (با مشکول نویسی متن و واژه‌نامه)، تصحیح: بهروز ثروتیان، تهران: امیرکبیر.

نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۶)، لیلی و مجنون، تصحیح: بهروز ثروتیان، تهران: امیرکبیر.

نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۹)، هفت پیکر، تصحیح: بهروز ثروتیان، تهران: امیرکبیر.

نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۹۳)، شرفنامه، تصحیح: بهروز ثروتیان، تهران: امیرکبیر.

پناهی، مهین. (۱۳۸۵)، «بررسی روان‌شناسی رنگ در مجموعه اشعار نیما»، پژوهش‌های ادبی، صص ۸۲-۴۹.

توبیه‌های نجف‌آبادی، الهه، فنایی، زهرا (۱۳۹۶)، «تحلیل کاربرد رنگ در نگاره‌های معراج‌نامه میرحیدر بر مبنای جایگاه رنگ در قرآن مجید و احادیث»، مطالعات هنر اسلامی، شماره ۲۸، زمستان ۱۳۹۶: صص ۹۸-۱۱۹.

جودی نعمتی، اکرم (۱۳۸۷)، «تناسب رنگ‌ها در صور خیال و هسته‌ی روایی شاهنامه»، پژوهش زبان و ادبیات فارسی، صص ۸۲-۵۷.

حسن‌لی، کاووس (۱۳۸۲)، «تحلیل رنگ در سروده‌های سهراب سپهری»، ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان، صص ۱۰۳-۶۱.

حسن‌لی، کاووس و احمدیان، لیلیا (۱۳۸۶)، «کارکرد رنگ در شاهنامه‌ی فردوسی (با تکیه بر دو رنگ سیاه و سفید)»، ادب پژوهی، صص ۱۶۵-۱۴۳.

رحیمی ششدره، غلامرضا و صفابخش، ناصر (۱۳۹۱)، «تقابل جوانی با پیری بر اساس عنصر رنگ در تصاویر نظامی»، متن‌شناسی ادب فارسی، صص ۱۲۴-۱۱۱.

رضایی اردانی، فضل‌الله (۱۳۸۷)، «نقد تحلیلی-تطبیقی منظومه‌ی «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» نظامی گنجوی»، پژوهشنامه‌ی ادب غنایی، سال ششم، شماره یازدهم، پاییز و زمستان ۱۳۸۷، صص ۸۷-۱۱۲.

شریف‌زاده، محمدرضا، تقدس نژاد، زهرا (۱۳۹۸)، «بررسی تطبیقی داستان نگاره مجنون در میان ددان خمسه طهماسبی با نگاره‌ی پارچه‌ی مضبوط در موزه بوستون به شماره ثبت ۱۹۲۸،۲ بر اساس نظریه بینامتنیت»، مطالعات هنر اسلامی، سال پانزدهم، شماره ۳۴، تابستان ۱۳۹۸، صص ۲۹-۴۶.

قاضی‌زاده، خشایار، خزایی، محمد (۱۳۸۴)، «مقامات رنگ در هفت‌پیکر نظامی و تجلی آن در نمونه‌ای از آثار نگارگری»، مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳، پاییز و زمستان ۱۳۸۴، صص ۷-۲۴.

قاضی‌زاده، خشایار، حاصلی، پرویز (۱۳۹۸)، «بیان هنری در نگاره‌های داستان لیلی و مجنون در خمسه تهماسبی»، نگره، شماره ۵۰، تابستان ۱۳۹۸، صص ۷۶-۹۱.

کلاهیجان، فاطمه و نظری‌فر، فاطمه (۱۳۹۵)، «تحلیل کارکرد محتوایی-بلاغی رنگ‌ها در غزل عطار»، متن‌شناسی ادب فارسی، صص ۷۸-۶۳.

کلاهچیان، فاطمه و نورایی، الیاس و نظری‌فر، فاطمه (۱۳۹۶)، «تأملی بر کارکرد محتوایی رنگ در غزلیات مولوی»، متن‌پژوهی ادبی، صص ۹۹-۱۲۹.

محمدی، نیلوفر (۱۳۹۳)، «بررسی تطبیقی مجنون و لیلی امیرخسرو و لیلی و مجنون نظامی گنجوی»، ویژه‌نامه فرهنگستان (شبه‌قاره)، سال دوم، بهار و تابستان ۱۳۹۳. صص ۲۸۷-۳۰۳.

مراثی، محسن (۱۳۹۵)، «تحلیل کاربرد رنگ آبی در تصویرسازی شخصیت «مجنون» در نگارگری ایرانی دوره‌های تیموری و صفوی»، نگره، شماره ۳۷، بهار ۱۳۹۵، صص ۴۸-۶۲.

واردی، زرین‌تاج و مختارنامه، آزاده (۱۳۸۶)، «بررسی رنگ در حکایت‌های هفت‌پیکر نظامی»، ادب‌پژوهی، صص ۱۸۹-۱۶۷.

<http://www.alla.blogfa.com>